

İSLÂMÎ LİTERATÜRLERDE GAYRİMÜSLİM AZINLIK KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHİ SÜRECİ

IN THE ISLAMIC LITERATURE THE BIRTH
OF NON-MUSLIM MINORITIES AND
HISTORICAL PROCESS

MUHAMMED ÇUÇAK*

Özet

Azınlıklar, ilk olarak dinî azınlıklar daha sonra dil ve kültürel azınlıklar şeklinde ortaya çıkmıştır. Onlar, kültür, dil ve din bakımından çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sorunların çözümü birçok bilim dalı tarafından araştırılmıştır. Bu bilim dallarından biri de İslâm hukuku olmuştur. İslam hukukunda azınlıklardan kasıt gayrimüslim azınlıklardır. İslâm hukukundaki dört mezhep imamların içinde bulunduğu cumhura göre gayrimüslim azınlıklar, Mekke'nin fethinden sonra ortaya çıkmaya başlamış. Bunlara İslâmî literatürlerde "Muâhid, Ehl-i Ahd, Ehl-i Zimme, Zimmîler, sair millet, el-Ekalliyât" gibi kavramlar kullanılmıştır. Ancak bu kavramlardan bazılarının kimi dönemde diğerlerine göre daha yaygın kullanıldığı görülmüştür.

Bu çalışmamızda önce azınlıkların tanımı yapılmış, sonra da tarihî süreç içinde İslâmî literatürlerde onları ifade etmek için kullanılan kavramlar tespit edilme-ye çalışılmıştır.

* Dr. Mumammed Çuçak İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (md.cucak@gmail.com)

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Muâhid, Ehl-i Zimme, Zimmîler, millet, Azınlıklar.

Abstract

Historically, minorities first emerged as religious ones, and then groups which are minorities in terms of their culture and language appeared. Such minorities met a lot of cultural, religious and language related difficulties. Some disciplines have tried to find solutions to these kind of problems. One these is the discipline of Islamic law. In the Islamic law, the concept of minority specifically refers to non-muslim minorities. According to the majority in the Islamic law among whom there are the imams of the four sects, minorities appeared after the conquest of Mecca. In the Islamic literature, concepts such as “Muâhid, Ehl-i Ahd, Ehl-i Zimme, Zimmîler, sair millet, and el-Ekalliyât” were used to refer to these. However, it should be noted that some of these concepts were more common in certain periods.

In this study, first the notion of minority will be defined, and then the concepts utilized to refer to the idea will be identified.

Keywords: Islamic Law, Muâhid, Ehl-i Zimme, Zimmîler, nation, minorities.

Giriş

Tarih boyunca azınlıkların sorunları dünya siyasetinin önemli meselelerinden biri haline getirilmektedir. Öyle ki savaşların çıkış nedeni olmuş ve bu özelliğini hâlâ da devam ettirmektedir. İslam ülkelerinde gayrimüslimlerden öğrenciler, tüccarlar ve gayrimüslim azınlıklar gibi farklı statüye sahip kişiler bulunmaktadır. Gayrimüslim azınlıkların İslâm dünyasının bir parçası olduğu da bir hakikattir. Dolayısıyla bunların sorunlarının üzerinde durulması, dinimizin öngördüğü şekilde çözüme kavuşturulması, İslâm dini açısından önem arz etmektedir.

Gayrimüslim azınlıklar, İslam hukukuna göre istediği dine inanma, inancının gerektirdiği şekilde ibadet etme, mabet inşa etme, dinî semboller kullanma, dinî törenler düzenleme, dinlerini öğrenme ve öğretme, mülk edinme, liyakatli olması halinde resmi görevlerde bulunma gibi haklara sahiptirler.

İslâm'ın gayrimüslim azınlıklara ne gibi haklar tanıdığını ortaya koyabilmek, gayrimüslim azınlıkların Mekke'nin fethinden sonra tarih sahnesine çıktığından beri günümüze kadar İslâmî literatüründe onlar için hangi kavramların kullanıldığını tespit etmekle mümkün olmaktadır.

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığının <http://www.yok.gov.tr> web sayfasını ve İslam Araştırmaları Merkezinin <http://www.isam.org.tr> web sayfasını tarama neticesinde edinilen sonuca göre, yüksek lisans, doktora tezi ve makale olup azınlıklarla ilgili tamamlanmış çok sayıda çalışmanın bulunduğu, fakat bunların tamamına yakınının uluslararası ilişkiler, psikoloji ve sosyoloji gibi İslâm hukuku dışındaki bilim dallarında yapılan çalışmalar, bazılarının gayrimüslim azınlıkların hakları, bazılarının ise problemleri ile ilgili çalışmalar olduğu tespit edilmiştir.

Bizim bu çalışmamızda gayrimüslim azınlıkların tanımı verildikten sonra azınlıkların ne zaman ortaya çıkmaya başladığına ve tarih süresince İslâmî literatürlerde onlar için kullanılan kavramların tespitine ağırlık verilmiştir.

1. Azınlık Kavramının Tanımı

“Azınlık” kavramı, uluslararası terminolojide kullanılan siyasî bir terimdir. Bu kavram, herhangi bir devletin vatandaşı olup o devletin hâkim çoğunluğundan farklı özelliklere sahip bir grubu veya topluluğu ifade eder.¹ Azınlık olmak, içinde bulunduğu kişilerin, cemaatlerin ve toplumun genel niteliklerinden farklı yanlarının bastırılması, kendi özelliklerini yerine getirememesi, toprağında boy göstermemesi ve kendini ispatlayamaması, horlanması, egemen ırkçı ve milliyetçilerin saldırılarının hedefi olması ve kendi toprağında yabancı durumuna düşmesi demektir.²

Bu kavram, modern İslâm hukukçularından bazılarının kitaplarında yer alsa da aslında İslâm hukukuna sosyoloji ve uluslararası hukuktan intikal etmiştir. Dolayısıyla azınlık kavramı, önce sosyoloji ve uluslararası hukuk açısından, sonra da İslâm hukuku açısından ele alınacaktır.

1.1. Modern Kaynaklarda Azınlık Tanımı

Modern kaynaklarda azınlık kavramının tanımı üzerinde yapılan incelemede otuz yakın farklı tanıma rastlanmaktadır.³ Bunda konuya **siyasî** amaçlarla çeşitli

1 Taha Cabir el-Alvânî, “Azınlık Fıkıhına Giriş”, çev., H. Mehmet Günay, *Usul Dergisi*, sayı: 1, İstanbul, 2004, s. 137.

2 Zeri İnanç (der-çev), *Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları*, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2004, s. 15.

3 Muhammed Belbaşır, “el-Ekalliyet siretül-mustelah ve delâletül-mefhum”, *el-müslimün fi'l-aktâr gayri'l-islâmî hukûkukum, vâcibâtuhum, meşâkiluhum ve hulûluha*, Tahran, el-Mücemme'l-Âlemî, 2006, s. 60-61; Muhammed Cebr, *el-Merkezü'd-devlî li'l-ekalliyet fi'l-kânûni'd-devliyyi'l-âmmе mukârene bi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, İskenderiye, Münşeatü'l-Meârif, ts., s. 79.

açından bakılmış olması ve azınlık kavramına farklı anlamlar yüklenmiş olmasının etkili olduğu söylenebilir. Yapılan tanımların bazılarında konuya **sayısal** açıdan bakılmış ve azınlıklar “toplumun içinde sayıca az olanlar” diye tanımlanmıştır. Kimileri konuya **güç** ve **başat** açısından bakmış ve azınlıkları “hâkim gücün yönetimi altında olanlar” diye tanımlamıştır. Buna göre toplumda sayıları fazla da olsa hâkim konumda olamayanlar azınlık sayılır. Buna genellikle Avrupalıların, istila ettiği yerlerdeki durumu örnek verilmiştir. Avrupalılar istila ettiği yerlerde sayıca azdırlar; ama azınlık sayılmazlar. Azınlıklarla ilgili mevcut tanımlardan onbiri bu yöndedir.⁴ Kimileri de konuya **din, dil, kültür** gibi yönlerden bakmış ve azınlıkları ona göre tanımlamıştır. Ancak yapılan tanımların çoğu eleştirilere maruz kalmıştır.⁵

Azınlık kavramında genel kabul görmüş bir tanıma ulaşılammış olması, azınlık haklarına ilişkin temel sorunların başında gelmesine yol açmıştır.⁶ Fakat her şeye rağmen azınlık kavramı genel olarak biri sosyolojik, diğeri hukuksal olmak üzere iki açıdan tanımlanmıştır:

a. Sosyolojik açıdan. Bir toplum içinde sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan gruba azınlık denir.⁷

Bu tanıma göre azınlıklardan kastedilenlerin, bir toplum içinde sayıca az olmalarının yanı sıra güç, statü açısından geri planda kalmış ve toplumun diğer kesimlerinden farklı dine veya ırka sahip olan gruplar olduğu anlaşılmaktadır.

b. Hukuksal açıdan. Azınlıkların tanımıyla ilgili uluslararası hukukta genel kabul gören bir tanım yoktur. Buna rağmen bu konuda BM İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Alt Komisyonu raportörleri J. Deschenes ile F. Capatorti'nin yapmış oldukları tanımlar referans tanımlar olarak gösterilmektedir.⁸

J. Deschenes'e göre azınlık, bir devlette sayısal olarak azınlık oluşturan ve başat konumunda olmayan ve o devletin, nüfusunun çoğunluğundan farklı etnik, dinsel veya dilsel özelliklere sahip, birbirleriyle dayanışma duygusu içinde, üstü örtülü de olsa, varlığını sürdürmek için ortak bir iradeyle hareket eden ve amacı çoğunluk ile fiili ve hukuki eşitlik elde etmek olan, bir grup vatandaşdır.⁹

4 Belbaşır, *agm*, s.70-74.

5 Belbaşır, *agm*, s. 75-81.

6 Naz Çavuşoğlu, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*, 2. Bs, İstanbul, Su Yayınları, 2001, s. 33.

7 Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 26.

8 Zeri İnanç'ın ileri sürdüklerinden bu raporun 1992 yılları yayınlandığı anlaşılmaktadır. bk: İnanç, *age*, 22.

9 İnanç, *age*, s. 20.

F. Capatorti'ye göre azınlık, bir devletin geri kalan nüfusundan sayıca az olan, başat konumunda olmayan, üyeleri -o devletin vatandaşları olan- nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel veya dilsel özelliklere sahip ve üstü örtülü de olsa, kendi kültürlerini, geleneklerini, dinlerini veya dillerini korumaya yönelik bir dayanışma duygusu gösteren gruptur.¹⁰

Deschenes ile Capatorti'ye ait mezkûr tanıma göre bir devlette sayıca az olan, başat olmayan, o devletin vatandaşı olan, farklı dine veya etniğe sahip olan her toplum azınlık kabul edilir. Deschenes ve Capatorti'ye ait tanımlar, uluslararası hukukça benimsenmiş tanımlar olarak kabul edilmektedir. Bu iki tanım şöyle değerlendirilebilir:

Deschenes'in tanımında, hukuki anlamdaki azınlıktan bahsedilmiştir. Eşitlik vurgusu yapılmıştır. Yani ortada bir devlet ve ondan talepte bulunan bir grup insan vardır. Bunlar birbiriyle dayanışma içinde, ortak bir amaç doğrultusunda birlikte hareket edip mücadele etmektedirler.

Capatorti'ye ait tanımda ise, sosyal ve kültürel yaşam alanındaki azınlıklardan bahsedilmiştir. Devlet-vatandaş ilişkisinin altı çizilmiştir. Bu tanımda azınlıkların ortak bir amaçla hareket ettikleri vurgulanmamıştır. Her iki tanım birlikte ele alındığında, bunların birbirini tamamlar nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

1.2. İslâm Hukukunda Azınlık Tanımı

İslâm hukukunun azınlık kavramına bakışı ve yaklaşımı uluslararası hukukta olduğu gibi ırk, kültür, dil açısından değildir. İslâm hukukunda İslâm devletindeki azınlıklardan maksat, İslam'dan başka bir dine mensup olan kişilerdir ve azınlıkların tanımı ise: "İslâm devletinin gayrimüslim vatandaşları"¹¹ şeklinde yapılmıştır.

İslâm hukukuna göre ırk, dil veya renklerin farklı olması, ayrı bir hüküm tahsis edilmesinin sebebi değildir. İslâm'da bir hükmün tahsis edilme konusunda ırk, dil ve kültürlerin farklı olmasının hiçbir önemi yoktur. Ayrı bir hükme tabi tutulması için kişinin sadece İslâm'dan başka bir dine mensup olması gerekir. Bir Müslümanla aynı ırktan olan kişinin inandığı din, farklı olursa onunla ilgili hükümler de farklı olur. Buna mukabil hangi kültür ve ırktan olursa olsun, İslâm dinine inanan herkes

10 İnanç, *age*, s. 21.

11 Ali Hüsnâ el-Hurbutlî, *el-İslâm ve Ehl-i Zimmet*, el-Kahire, el-Meclisü'l-A'lâ liş-Şuûni'l-İslamiyye, 1969, s. 65, Ali b. Abdurrahman et-Tayyar, *Hukuku Gayri'l-müslimin fi'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 2. Bs, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2006, s. 47.

aynı hükümlere tabiidir ve kardeş sayılır. Bununla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de **"Mü'minler kardeştir"** ¹² **إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ** buyrulmuştur.

Allah'ın Elçisi (a.s.) de Veda Hutbesi'nde bu hususa vurgu yaparak şöyle buyurmuştur:

"Bir Arab'ın yabancıya, bir yabancıнын da Arap'a üstünlüğü yoktur. Çünkü bütün insanlar Âdemoğullarıdır. Âdem ise topraktandır. Ey halk sözlerimi dinleyin ve anlayın. Her Müslüman, diğer Müslüman'ın kardeşidir. . ." ¹³

İnsanların ırkının, dilinin ve renginin farklı olması, Kur'an'a göre Allah'ın varlığını ve kudretini gösteren alametlerden kabul edilmiştir. ¹⁴ Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَاَلْوَانِكُمْ اِنَّ فِي ذَٰلِكَ لآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ

"Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da onun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır." ¹⁵

2. Gayrimüslim Azınlıkların Ortaya Çıkışı

İslâm'dan önce Himyer, Kindi, Gassan, Hazrec ve Evs kabileleri, Kinâne ve Harris b. Ka'b oğulları, Yemen'deki bazı kabileler arasında Yahudi dinini kabul eden Arapların bulunduğu, Vadi'l-kura, Teyme, Hayber'den Yesrib'e kadar olan yerlerde Yahudilerin yaşadığı, Yahudilerin bu yerlere göç ederek geldiği tarihi kaynaklardan bilinmektedir. ¹⁶ Şam başta olmak üzere Bizansların hükümranlığı altında olan bölgelerdeki halkın çoğu Hristiyandı. Arap yarımadasından ticaret için bu bölgelere gelen Arapların bazıları Hristiyanlığı kabul etmiştir. Hristiyanlık, Yahudiliğe nazaran Araplar arasına, Misyonerler ve Arap Hristiyanları vasıtasıyla yayılmıştır. Arap yarım adasına Hristiyanlardan, Yahudilerde olduğu gibi topluca göç eden olmamıştır. Hristiyanlık kolay ve herkese açık bir din, Yahudilik ise zor ve dışına kapalı bir

12 el-Hucurât, 49/10.

13 Ali Muhammed Sallabî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye: arzu vekâi' ve tahlîlu ahdâs*, 7. Bs, Beyrut, Dârü'l-Me'rife, 2008, s. 876.

14 Geniş değerlendirme için bk: Belbaşîr, *agm*, s. 81-84.

15 el-Rum, 30/22.

16 Cevad Ali, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1972, c. 6, s. 514-518; İbrahim Harekât, *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-asri'n-Nebevî*, Magrib, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts, s. 95-96.

din olduğundan dolayı Araplar arasında Hristiyanlık Yahudiliğe göre daha rağbet görmüştür.¹⁷

Kimi görüşe göre İslâm'dan önce Arap yarımadasında Yahudiler ile Hristiyanların bulunduğu bölgelerden biri de Mekke'dir. Mekke'deki Yahudiler ile Hristiyanların bazıları tüccar, bazıları esnaf ve bazıları ise köleydi. Mekke'de Hristiyanlık Yahudiliğe göre çok yaygındı ve etkiliydi. Çünkü Hristiyanların içinde Varaka b. Nevfel (ö. m. 610) ve Osman b. el-Hüveyris (ö. m. 607) gibi etkili kişiler vardı. Buna rağmen onlar Mekke'de bir topluluk oluşturabilecek sayıda değildi. Mekke'de yaşayan Yahudilerin sayısı olsa olsa birkaç yüz olabilir. Bu yüzden Yahudilerin Mekke'de siyasî hayat üzerinde Medine'deki gibi bir rolü ve etkisi yoktu.¹⁸ Fakat bazı rivayet ve tarihi vakalar, bu görüşün pek de isabetli olmadığını göstermektedir. Kanaatimizce Arap yarımadasında Yahudi ve Hristiyanlar mevcut idi, Mekke'de Ehl-i Kitab'ın özellikle Yahudilerin sayısının birkaç yüz olabileceğini söylemek zordur. Zira bir rivâyete göre Mekkelî Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (ö. m. 606) İslâm'dan önce hak din arayış içerisinde bulunur. Bu amaçla Şam'a giden Zeyd burada bir Yahudi âlimiyle karşılaşır, ondan kendisine Yahudiliği anlatmasını ister ve kendinin Yahudi dinine girebileceğini söyler. Yahudi âlimi ona, Yahudiliği kabul ederse Allah'ın gazabından bir pay alacağını söyler. Zeyd ona, kendisinin Allah'ın gazabına uğramaktan kaçtığını ve kendisine başka bir hak dinden haber vermesini söyler. Yahudi âlim ona, ne Yahudi ne de Hristiyan olan ve tek bir Allah'a ibâdet eden İbrahim'in (a.s.) dininden haber verir.¹⁹

Bu rivâyet, İslâm'dan önce Mekke toplumu içinde Yahudilerin olmadığını göstermemektedir. Mekke'de Yahudiler yaşamış olsaydı, Zeyd Yahudilik hakkında az çok bilgiye sahip olurdu, Şam'da Yahudi âlimiyle karşılaştığında ondan Yahudilik hakkında bilgi almaya ihtiyaç duymazdı. Öte yandan Allah'ın Elçisi'ne (a.s.) elçilik görevi verildikten sonra Mekke müşrikleri Allah'ın Elçisi (a.s.) hakkında Yahudi olan birinden bilgi almak amacıyla, Nadir b. Haris (ö. 2/624) ile Ukbe b. Ebî Muayt (ö. 2/624)'ı Medine'deki Yahudi âlimlerine gönderir. Bu iki kişi Medine'ye gelir,

17 Ali, *age*, c. 6, s. 582-587.

18 Ahmet İbrahim Şerif, *Mekke ve'l-Medine fi'l-cahiliyye ve ahdî'r-Resul*, el-Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1985, s. 254-256; İsmail Hakkı Atçeken, "Asr-i saadet'te Yahudilerle ilişkilere genel bir bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, (Peygamberimiz Hz. Muhammed (a.s.) özel sayı), 2. Bs, Ankara, 2003, s. 436 ve 438; Hişâm Cuayt, *Tarihiyyetü'd-da'veti'l-Muhammediyye fi Mekke*, Beyrut, Dârü't-Talia, 2007, s. 140.

19 Hadisin devamı için bk: Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Dımeşk ve Beyrut, Dârü İbn Kesir, 2002, Menâkıbu'l-Ensâr 63, (3827).

Yahudi âlimlerine Allah'ın Elçisi'nin (a.s.) sıfatlarını beyan ettikten sonra Allah'ın Elçisi (a.s.) hakkında onlardan soru sorar. Yahudi âlimleri, Nadır b. Haris ile Ukbe b. Ebî Muayt'a Allah'ın Elçisi'ne (a.s.) sorması için üç tane soru verirler.²⁰

Bu rivayet ise İslâm geldikten sonra da Mekke'de Yahudilerin olmadığını göstermektedir. Şayet o dönemde Mekke'de Yahudiler bulunsaydı, Mekke müşrikleri, Allah'ın Elçisi (a.s.) hakkında Yahudilerden bilgi almak için iki kişiyi Medine'ye göndermezdi.

Müslümanlar ile Ehl-i Kitap arasındaki cizye hukukunu düzenleyen Tevbe suresinin 29. âyetinin Medine'de nazil olduğu, Allah'ın Elçisi'nin (a.s.) Ehl-i Kitap'la ilk antlaşmayı Medine'de gerçekleştirdiği düşünülürse, Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap'la yapılacak antlaşma konusunda herhangi bir düzenlemenin Mekke döneminde ortaya konulmadığı görülmüştür. Bu dönemde, işkenceye ve baskıya maruz kalan taraf Müslümanlar olmuştur. Müslümanların Mekke'de gayrimüslimlerle bir antlaşma yapması söz konusu olmadığından, bu dönemde bununla ilgili her hangi bir âyetin inmiş olduğuna da rastlanmamıştır.

Allah'ın Elçisi Mekke'de 13 yıl mücadele ettikten sonra Medine'ye hicret ettiğinde, ahalisinin yarısına yakını Yahudilerden ve diğer kısmı ise Araplardan teşekkül eden bir topluluk ile karşılaşmıştır. Medine'deki Arapların İslâm'ı kabul etmesiyle, Müslümanların sayısıyla beraber Müslümanların gücü de artıyor ve doğal olarak Medine'nin kontrolü Müslümanların eline geçiyordu. Medine'de bulunan Yahudiler, azınlık durumuna düşmüştür. Medine'deki toplumun huzur, barış ve güvence içinde yaşaması için, herkesi bağlayan bir antlaşmanın yapılmasına ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle Medine'deki Müslümanlar ile Yahudiler arasında tarihe "kitap, sahife, Medine vesikası, Medine anayasası"²¹ olarak geçecek olan bir antlaşma yapılmıştır. Bu, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yapılan kapsamlı ilk antlaşmadır. Bu antlaşmanın şartlarından anlaşıldığına göre Medine'nin kontrolü ve egemenliği Müslümanlardadır. Azınlık statüsünde olan taraf ise Yahudilerdir. Bunu, Müslümanlarla Yahudiler arasında yapılan bir ittifak antlaşması, diye nitelendirmenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Bunun nedenleri şöyle açıklanabilir:

20 Muhammed b. Yusuf Salihî Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşad fi sîreti hayri'l-ibâd*, tahk., Mustafa Abdu'l-Vahid. 2. Bs, el-Kahire, Vizâretü'l-Evkâf, 1986, c. 2, s. 460-461; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tahk., Mustafa Abdu'l Vahid, Dârü'l-Me'rife, Beyrut, 1976. c. 1, s. 483-484; Sallabî, *age*, s. 180-181.

21 Bu antlaşma eski kaynaklarda: "kitap, sahife" olarak, yeni kaynaklarda ise: "anayasa, vesika" olarak geçmektedir. Mehdi Rızkullah Ahmet, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fi dav'i'l-mesâdiri'l-asliyye*, Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1992, s. 306.

a. İttifak antlaşmasında iki taraf eşit güce sahip olmalı ve olağan dışı bir olay sırasında karar alma konusunda aynı yetkilere sahip olmalıdır. Medine'deki Yahudilerin durumu öyle değildi. Çünkü antlaşmanın maddelerinden anlaşılıyor ki, bir olay vuku bulması halinde, o olay hakkında Allah'ın Elçisi'nin vereceği hüküm geçerliydi ve söz sahibi taraf Müslümanlardı. Bunu özellikle antlaşmanın 42. maddesi²² açık ortaya koymaktaydı.

b. İttifak antlaşmasında bir sebepten dolayı antlaşma bozulduğunda, her iki tarafın eski haline dönmesi gerekiyor. Medine antlaşması Yahudiler tarafından bozulduğunda, durum öyle olmadı. Antlaşma bozulduğunda duruma göre, bazı Yahudiler sürgün edildi²³ ve bazıları öldürüldü.²⁴ Bu nedenle kanaatimizce Medine antlaşması, bir ittifak antlaşması değil bir zimmet antlaşmasıdır. Bazı çağdaş âlimler de Medine antlaşmasının bir zimmet antlaşması olduğu görüşündedir.²⁵ Medine antlaşması bir zimmet antlaşması olarak düşünülmesi halinde, İslâm tarihinde gayrimüslim azınlıkların ortaya çıkışı bu tarihten itibaren başlamış sayılır.

Ancak Medine'deki Yahudiler, Müslümanlara cizye ödemiyordu. Bunun nedeni şunlardan biri olabilir:

a. Medine Yahudilerinin, Medine'yi dış düşmanlardan savunma faaliyetine Müslümanlarla beraber katılacağıdır. Yahudilerle yapılan antlaşmanın bazı maddeleri Medine'nin, dışarıdan gelecek tehlikeden korunmasına ilişkin olup, Allah'ın Elçisi (.a.s.) koruma faaliyetine Yahudileri de dâhil etmiştir.²⁶ İslam hukukunda Müslümanlarla antlaşma yapan ve İslam topraklarının savunma faaliyetine katıla-

22 42. madde: "Bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler arasında zuhurundan korkulan bütün öldürme (herhangi olay) yahut münazaa vak'alarının Allah'a ve Resûlullah Muhammed'e (a.s.) götürülmeleri gerekir. Allah, bu sahifeye (yazıya) en kuvvetli ve en iyi riayet edenlerle beraberdir". Muhammed Hamidullah, "Medine'de Kurulan İlk İslam Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa", der., Salih Tuğ, *İslam anayasa hukuku*, haz., Vecdi Akyüz, İstanbul, Beyan Yayınları, 1995, s. 101.

23 Sallabî, *age*, s. 552.

24 Sallabî, *age*, s. 610.

25 bk: Vehbe ez-Zuhaylî, "el-İslâm ve'l-Zimme", *Muâmeletü gayri'l-müslimin fi'l-İslâm (MGMİ)*, Amman, Mecmaü'l-Meliki li-Buhûsi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, 1989, c. 1, s. 137; Emin Muhammed el-Kudât, "Muâmeletü Gayri'l-Müslimin fi Diyârî'l-İslâm ve Muâmeletü'l-Müslimin fi Gayri Diyârî'l-İslâm Dirâseten Mukâreneten", *MGMİ*, c.2, s. 588.

26 Bu hususta vesikanın bir maddesinde şöyle geçer: "Onlar (Müslümanlar ve Yahudiler) arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır". bk: Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev: Salih Tuğ, Ankara, YeniŞafak Gazetesinin Kültür Armağanı, 2003, c. 1, s. 210.

cak gayrimüslimlerden cizye alınmayacaktır.²⁷ Bu, İslam'ın gayrimüslimlerle ilgili bir uygulamasıdır. Medine'deki Yahudilerden cizyenin alınmaması o uygulamaya binaen olmuş olabilir.

b. Ehl-i Kitap'tan cizye alınmasını düzenleyen âyetin o zamana kadar inmemiş olmasıdır. Ehl-i Kitap'tan cizye alınması ile alakalı Tevbe suresinin 29. ayeti²⁸ hicri 9. yılında inmiştir.²⁹ Bu sebeple olsa gerek, Ehl-i Kitap'tan cizye bu tarihten itibaren alınmaya başlanmıştır.³⁰

Fukahânın çoğunluğu, Medine antlaşmasının bir ittifak antlaşması olduğu kanaatinde. Bunlara göre zimmet antlaşması Mekke'nin fethinden sonra yapılmaya başlamıştır. Bundan önce Allah'ın Elçisi (a.s.) ile gayrimüslimler arasında gerçekleşen antlaşmalar süreli akitlerdir. Çünkü cizye ile alakalı Tevbe suresinin 29. ayeti h. 9. yılında Mekke'nin fethinden sonra inmiştir.³¹ Cizyenin alınması meşrulaştıktan sonra Ehl-i Kitap'tan cizyeyi ilk verenlerin Necran Hristiyanları olduğu rivâyet edilmiştir.³² Allah'ın Elçisi (a.s.) bu âyet indikten sonra Ehl-i Kitap'tan olan Rumlara karşı savaşa girmek için hazırlık yapmış ve Arap yarımadasının her tarafından gelen yaklaşık otuz bin sahabiyle Tebuk'e kadar gelmiştir. Âyet cizyeyle ilgili düzenlemeler içerdiğinden dolayı "cizye âyeti" diye adlandırılmıştır. Allah'ın Elçisi (a.s.) bu âyet indikten sonra âyetin gereği çeşitli din mensuplarıyla ya kendisi bizzat veya elçi göndererek antlaşmalar yapmıştır. Çoğunluğa göre âyetteki diğer bir delil ise "العجزة el-cizye" kelimesidir. Bu kelime, zimmîlerden alınan mal için kullanıldığı gibi onlarla yapılan zimmet akdi için de kullanılmaktadır. Bu âyetin Mekke'nin fethinden sonra indiği düşünülürse zimmet akdinin de Mekke'nin fethinden sonra yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.³³

27 Ali Hüsnâ el-Hurbutli, *age*, s. 75. Heyet, *el-Mevsuatü'l-fikhiyye*, 2. Baskı, Kuveyt, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 1983, "cizye" md, c. 15, s. 206. Fehmi Hüveydi, *Müvatinun la Zimmîyyun*, 3. Baskı, Kahire, Dârü'ş-Şürûk, 1999, s. 134.

28 Tevbe suresinin 29. ayeti şudur: "وَأَتْلُواْ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُواْ الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ" *Kendilerine kitap verilenlerden oldu - ları halde ne Allah'a, ne âhîret gününe inanan, Allah'ın ve Resulünün haram kıldığını haram tanımayan ve hak dinî din edinmeyen kimselere alçalmış oldukları halde elden cizye verecekleri hale gelinceye kadar savaş yapın.* (Elmalılı)

29 Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, tahk, Sami b. Muhammed es-Selame, 2. Baskı, Riyad, Dârü Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevz, 1999, c. 4, s. 132.

30 Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhi münteka'l-ahbar*, 2. Baskı, Beirut - Dimaşk, Dârü'l-hayr, 1998, cizye ve ve akdu'z- zimme, (3515), s. 1570.

31 *Tefsir İbn Kesir*, c. 4, s. 132.

32 eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, el-Cizye ve ve Akdu'z-Zimme, (3515).

33 ez-Zuhaylî, "el-İslâm ve'l-Zimme", *MGMİ*, c. 1, s. 123; Cebr, *age*, s. 105; Dendel Cebr, *el-Ekalliyâtu*

Allah'ın Elçisi'nin (a.s.) Medine'deki Yahudiler ile yapmış olduğu antlaşmayı, daha sonra başka bölgelerdeki Ehl-i Kitap'la yapmış olduğu antlaşmalar izlemektedir. Tevbe suresinin 29. âyeti indikten sonra, Allah'ın Elçisi'nin (a.s.) Ehl-i Kitap'la yapmış olduğu antlaşmalarla, Müslüman ve azınlık durumundaki gayrimüslimlerin ilişkilerinin çerçevesi daha netlik kazanmış, onun kuralları çizilmiş ve temeli atılmıştır. Allah'ın Elçisi (a.s.) h. 6. yılından itibaren komşu memleketlerdeki gayrimüslim hükümdarlara, mektuplar göndermiş³⁴ olsa da bu mektuplar, Müslim-gayrimüslim ilişkisinin nasıl olacağı konusunda İslâm hukuku açısından bir fikir verebilecek bir sonuç getirmemiştir.

3. İslâmî Kaynaklarda Gayrimüslim Azınlıklar için Kullanılan Kavramlar

Kur'an-ı Kerim'de "az" anlamına gelen "قَالِيلُونَ/kalîlûne"³⁵, "قَلِيلَةٌ/kalîletün"³⁶, "يُكَالِلُكُمْ/yukallilukum"³⁷, "قَالٍ/kalle"³⁸, "قَالِيلٌ/kalîlun"³⁹ kelimeleri geçmektedir. Bu kelimeler, Arapçadaki "الْأَقْلِيَّاتُ/el-ekalliyât-azınlıklar" kelimesinin verdiği anlamı ifade etmez. Bu kelimeler ancak, "çoğun" zıddı olan az manasını vermektedir. Gerçi bu kelimelerin hepsi, kelimelerin kökü olan "قَالٍ kallon"dan türetilmiş olsa da, kelimelerin "الْأَقْلِيَّاتُ/el-ekalliyât" kalıbı diğerlerinden farklı anlam taşımaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de dinsel azınlıkları tam ifade eden bir kelime de yoktur. Gayrimüslimler, farklı tabirlerle ifade edilmektedir. Kur'an, semavi menşei olan Yahudi ve Hristiyanlara bazen "Ehl-i Kitap"⁴⁰ tabirini kullanmış, bazen Yahudiler için "Yahudi"⁴¹ veya "Beni İsrail"⁴², Hristiyanlar için "Nasâra"⁴³ veya "Ehl-i İncil"⁴⁴ tabirini

gayri'l-müslime fi'l-müctemai'l-İslâmî; el-hukuk ve'l-vâcibât fi's-siyâseti's-şer'iyye, Amman, Dârü Ammar, 2003, s. 105-106; Remzi Kaya, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ehl-i Kitap ve İslâm*, Ankara, Altınkalem Yayınları, 1994, s. 79; Zeydan, *age*, s. 22; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001, c. 3, s. 234-235; *Tefsir ibn kesir*, c. 4, s. 132.

34 Safiyyürrahman el-Mübarekfûrî, *er-Rahîku'l-Mahtûm*, Kuveyt, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007, s. 350.

35 eş-Şu'arâ, 26/54.

36 el-Bakara, 2/249.

37 el-Enfâl, 8/44.

38 en-Nisâ, 4/7.

39 en-Nisâ, 4/66.

40 el-Mâide, 5/68.

41 el-Bakara, 2/113, 120; el-Mâide, 5/18.

42 el-Bakara, 2/47, 246; el-Mâide, 5/12.

43 el-Bakara, 2/113, 120; el-Mâide, 5/18.

44 el-Mâide, 5/47.

kullanmıştır. Yahudi ve Hristiyanların dışındaki gayrimüslimleri, “Müşrik”, “kâfir”, “Sâbiî” ve “Mecusi” diye mensup oldukları dinlerinin adlarıyla zikretmiştir.⁴⁵ Gayrimüslimlerin Kur’an’da bu isimlerle zikredilmesi, onların Müslümanlarla antlaşma yaparak İslâm ülkelerinde yaşıyor olduğu anlamına gelmez. Onlar ister kendi ülkelerinde, isterse İslâm ülkelerinde yaşasınlar o isimlerle zikredilirler.

Ehl-i kitap tabirinin, Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde tekrarlanmış, Müslüman Ehl-i Kitap ilişkisinin nasıl olması gerektiğini düzenleyen âyetler inmiş ve Allah’ın Elçisi’nin (a.s.) Ehl-i Kitap’la birkaç defa antlaşma yapmış olmasına rağmen, Kur’an-ı Kerim Müslümanlarla antlaşma yapan azınlık durumundaki gayrimüslimlere, onları ifade eden “Muahid, Zimmî, Ekalliyet” gibi bir tabir kullanmamıştır. Kur’an-ı Kerim’de çok yerde “ahd” ve “misak” kelimesi geçmektedir. Bu kelimelerden maksat, bazen Allah Teâlâ ile kullar arasındaki antlaşma ve vaatler, Allah’ın kullardan aldığı sözler⁴⁶ olurken, bazen ister Müslüman ve gayrimüslimler arasında yapılan antlaşma olsun, ister Müslümanların kendi aralarında yapılan antlaşma olsun, kullar arasında yapılan antlaşma ve sözleşmeler olur.⁴⁷ Dolayısıyla Kur’an’da geçen ahd ve vaatlerden sadece azınlık durumundaki gayrimüslimlerle yapılan ahd ve vaatler değil, her türlü ahd ve vaatler olduğu anlaşılmaktadır.

Hadiste Müslümanlarla antlaşma yapan Ehl-i Kitap’a “Muahid yani antlaşma yapan”, tabiri kullanmıştır. Birçok hadiste “Muâhid”⁴⁸ kelimesi geçmektedir. Bazen bu kelime “Muâhidîn”⁴⁹ olarak çoğul şekliyle geçmektedir. Bazı yerlerde “Ehl-i Ahd

45 Bu, Ehl-i Kitap’tan maksat sadece Yahudiler ile Hristiyanlar diyenlere göredir.

46 el-Bakara, 2/40; el-Zuhuruf, 43/49; el-En’âm, 6/152; Âl-i İmrân, 3/187; el-Bakara, 2/83. Bu - lar, bu konuda gelen âyetlerden bazılarıdır.

47 en-Nisâ, 4/90 ve 92; el-Enfal, 8/72; el-Bakara, 2/177; el-İsrâ, 17/34; et-Tevbe, 9/4. Bunlar da bu konudaki âyetlerden bazılarıdır.

48 *el-Buhârî*, el-Cizye ve'l-Muvâdaa 58, (3166); Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *S - nen*, tahk., Muhammed Avvâme, Cidde, Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998, el-Cihad 9, (2754), el-Harâc 15, (3047); Ahmet b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, şhr., Ahmet Muhammed Şakır, el-Kahire, Dârü'l-Hadis, 1995, c. 13, (17108); el-Hâfiz Ali b. Ömer ed-Dârükutnî, *Sü - nen*, tahk., Adil Ahmet Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvez, Beyrut, Dârü'l-Me'rife, 2001, el-Hudûd ve'd-Diyat 13, (156, 192, 203), el-Eşribe 27, (59); Süleyman b. Ahmet et-Taberânî, *el-Mu'cemül-kebir*, tahk., Hamdi Abdulmecid es-Selifî, 2. Bs, el-Kahire, Mektebetü İbn Teymiyye, 1983, c. 9, (9738, 9739); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, thrc ve talik, Muhammed Nasırüddin elbânî, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, ts., ed-Diyat 21, (2686, 2697); Ebû Bekr Ahmet b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, tahk., Muhammed Abdul Kadir Ata, 2. Bs, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003, el-Kasâme, (16482).

49 et-Taberânî, *el-Mu'cemül-kebir*, c. 4, (3827, 3828, 3829); Ebû Dâvûd, el-Et'ime 22, (3800); Dârükutnî, el-Eşribe 27, (63); Nureddin Ali b. Ebû Bekr el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve*

yani anlaşma sahibi”⁵⁰ tabiri de kullanılmıştır. Bu tabirler, antlaşma yaparak İslâm devletinin tebaası olan azınlık statüsündeki gayrimüslimleri değil, Müslümanlarla geçici antlaşma yapan gayrimüslimleri de kapsamaktadır. Bu gayrimüslimlerin hangi statüde olduğunu, antlaşmanın mahiyeti ve içeriği belirlemektedir. Azınlık statüsündeki gayrimüslimler için kullanılan başka terimler ise, “civârullahi ve resûlihi yani Allah ve resulünün himayesi”⁵¹ ve “biemanillahi ve emani Muhammed yani Allah ve Muhammed’in (a.s.) verdiği güvencesi”⁵² tabirleridir. Bu tabirler, bazen Müslümanlar tarafından eminlik verilen müşrikler için kullanılırken,⁵³ bazen de İslâm’ın emirlerini yerine getirecek olanlar için de kullanılmıştır.⁵⁴ O yüzden olsa gerek, Allah’ın Elçisi (a.s.) tarafından Necran Hristiyanlarına yazılan mektuba yer veren bazı kaynaklarda “civârullahi” tabirinin yanında “zimmetu Muhammed” tabiri beraber geçmektedir.⁵⁵

menbau’l-fevâid, tahk., el-İrakî ve İbn Hacer, 2. Bs, Beyrut, Dârü’l-Kitâbi’ l-Arabî,1967, cz. 1, s. 155; *el-Müsned*, c. 13, (16760, 16762).

- 50 Muhammed b. İshak b. el-Abbas el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi kadîmi’d-dehr ve hadîsi*, tahk., A - dülmelik b. Abdullah b. Dehiş, Mekke, Matbaatü’n-Nehdati’l-Hadîse, 1986, c. 3, (1754); el-Heysemî, *age*, cz. 8, s. 4.
- 51 Necran Hristiyanlarına yazıldığı mektupta o tabir geçmektedir. Bu mektup için bk: Ebû’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Safvetü’s-sireti’n-nebeviyye li-ibn kesir*, el-Kahire, Vizâretü’l-Evkâf, 2002, s. 90.
- 52 Cerba ve Ezruh ahalisine yazıldığı mektupta o tabir kullanmıştır. Bu mektup için bk: İbn K - sir, *Safvetü’s-sireti’n-nebeviyye*, s. 25; Ebû Bekr Ahmet b. el-Hüseyn b. Ali Beyhâkî, *delâilü’n-nübüvve ve ma’rifetu ahvali sahibi’ş-şerîa*, haz., Abdulmu’tî Kal’acî, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985, c. 5, s. 248. Şâmî, *age*, c. 5, s. 663.
- 53 Mekke’nin fethedildiği gün Allah’ın Elçisi (a.s.) Mekke’ye girdiğinde Süheyl b. Amr, oğlunun ar - cığıyla Allah’ın Elçisi (a.s.)’nden eman istiyor; Allah’ın Elçisi (a.s.) ona eman verdiğiinde: “hüve âminun bi âmanillahi” tabirini kullanmıştır. bk: Muhammed b. Ömar el-Vâkidî, *Kitâbü’l-meğâzi*, tahk., Marsden Jones, 3. Bs, Beyrut, Âlemü’l-Kütüb, 1984, c. 2, s. 847; Ebû Abdullah İbnü’l-Beyyi Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, tahk., Hamdi Demirdaş Muhammed, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 2000, c. 5. (4442); Şâmî, *age*, c. 5, s. 374; Allah’ın Elçisi (a.s.) o gün yine Hüveytib b. Abdul Uzza’ya eminlik vermişti, ona da o tabiri kullanmıştır. bk: el-Hâkim, *age*, c. 6. (6084).
- 54 Allah’ın Elçisi (a.s.) Züheyr b. Ukeyş oğullarına yazdığı mektupta şöyle buyurmuştur: “sizler eğer Allah’a ve Muhammed’in Allah’ın resulü olduğuna iman getirirsiniz, namazlar edersini, zekât verirsiniz. . . . Allah’ın ve Resulünün eminlik vermesiyle güvence içindediniz”. Bu mektubun detayı için bk: *el-Beyhakî*, el-Fey ve’l-Ganime, (12749); *Ebû Dâvûd*, el-Harâc 15, (2992); Ebû Abdırrahman, Ahmet b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, tahk ve thr., Hasan Abdul Mun’im Şelbî, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 2001, Kesmü’l-Humsı 11, (4432). Bu hadislerde “eman” tabiri kullanılmıştır. Allah’ın Elçisi (a.s.) Müslüman’a “civar” tabirini kullanarak şöyle demiştir: “sabah namazını kılan kimse, o gün Allah’ın himayesinde olacak...” el-Heysemî, *age*, cz. 1, s. 296; et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, c. 18, (830).
- 55 Bu mektup için bk: Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, Zâdü’l-Meâd

Müslümanlarla antlaşma yapan gayrimüslimler için kullanılan başka bir terim ise “Ehl-i Zimmet”⁵⁶ tabiridir. “Zimmet” kelimesi and, güvenlik, kefil olma, ahid, hürmet ve haklar⁵⁷ anlamına gelir. Tevbe suresinin 8. ve 10. âyetinde zimmet kelimesi geçmektedir. O kelimenin âyetteki anlamı, sadece gayrimüslim azınlıklarla değil, gayrimüslimlerle yapılan herhangi bir sözleşmedir. Allah’ın Elçisi (a.s.) “zimmet” kelimesini zimmet ahdi anlamında ilk olarak Necran Hristiyanlarına kullanmış ve bundan sonra “Ehl-i Zimmet” tabiri diğer tabirlere göre daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Ama Allah’ın Elçisi’nin (a.s.) döneminde antlaşmalı gayrimüslimlere “ذمي/zimmî” tabiri kullanılmamıştır. Bazı hadislerde “zimmî” tabiri geçmektedir. O hadislerin biri şöyledir: “Bir zimmîye iftirada bulunan kimseye, kıyamet günü ateşten bir sopayla had vurulacaktır”.⁵⁸ Bu hadisin ravilerinden biri de Muhammed b. Muh-sın⁵⁹ olup bu kişi, hadisi kabul edilmeyecek bir kimse olarak nitelendirilmektedir.⁶⁰ Başka bir hadis ise şöyledir: Allah’ın Elçisi (a.s.) şöyle buyurmaktadır: “Zimmînin diyeti Müslüman’ın diyeti gibidir”.⁶¹ Bu hadisi rivâyet edenlerin içinde Ebû Kürz el-Fihri⁶² olup, bu kişi hakkında imam Dârekutni: “O, hadisi terk edilecek adamdır” buyurmuştur.⁶³ Bunlardan başka “zimmî” kelimesi geçen hadisler olup o hadisler ya zayıftır ya da mevkuftur. Elimizdeki muteber hadis kaynakları tarama neticesinde edilen tespitimize göre merfû derecesinde olup içinde “zimmî” kelimesi geçen herhangi bir hadise ulaşılmamıştır. Dolayısıyla “Zimmî” tabirinin, tabiin döneminde itibaren kullanılmaya başlanmış olduğunu anlaşılmaktadır. Çünkü tabiinlerden rivâyet edilen eserlerde zimmî kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴

fi Hedyi Hayri’l-İbâd, tahk., Şuayb el-Arnaut, Abdülkadir Arnaut, 27. Bs, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1994, c. 3, s. 635; Şâmî, *age*, c. 6, s. 647.

56 *en-Nesâî*, es-Siyer 50, (8689); et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, c. 2, (1752), c. 4, (3566), c. 6, (5850).

57 Ebû’l-Fazl Cemaludin Muhammed b. Mükerrrem b. Menzûr el-İfrikî el-Mısrî, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut, Dârü Sadır, ts., “z-m-m”, md; Hasan Mimmi, *Ehlü’z-Zimme fî’l-hadâretü’l-İslâmiyye*, Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1998, s. 15.

58 et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, c. 22, (135).

59 Ölüm tarihi bulunamamıştır.

60 el-Heysemî, *age*, cz. 6, s. 280.

61 el-Beyhakî, el-Diyât, (16352).

62 Ölüm tarihi bulunamamıştır.

63 *Dârükutnî*, el-Hudûd ve’-Diyât 14, (191).

64 Mesela; Hasan el-Basri’den rivâyet edilen bir eserde şöyle geçmektedir: “Bir Müslüman bir zimmîyi öldürse, Müslüman’a kefarete gerekmez”. bk: Ebû Bekri Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe el-Ebsiyî el-Küfîyî, *Musannefu ibn ebi şeybe*. tahk., Muhammed Avvame, Dârü’l-Kible li’s-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde, 2006, el-Eyman ve’n-Nuzûr 7, (12570).

“Zimmî” tabiri, bu dönemden itibaren geniş kullanım alanı bulmuş ve başka tabirlerin yerine geçmiştir. “Zimmî” tabiri azınlık antlaşması yapan gayrimüslimleri tam ifade eden bir kavramdır. Bu yüzden hadis âlimleri, hadislerde geçen “muâhid” kelimesini “zimmî” kelimesiyle açıklamış ve antlaşmalı gayrimüslimlerle alakalı hükümleri içeren hadisler için bap başlığı attığında, başlıkta “zimmî” kelimesini kullanmışlardır.⁶⁵ Emevi ve Abbasi dönemlerinde zimmet antlaşması yapan gayrimüslimler için “ehl-i zimmet ve zimmî” tabirleri kullanılmıştır. Çünkü bu dönemlere ait mektup ve kitaplara bakılırsa, antlaşmalı gayrimüslimler için o tabirler kullanıldığı görülmüştür.⁶⁶ Selçuklu döneminde de “ehl-i zimmet ve zimmî” tabirleri kullanılmaya devam edilmiştir. Çünkü Selçuklular zamanında inşa edilen Nizamiye Medreselerinde hocalık yapmış Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ve el-Gazâlî (ö. 505/1111) gibi imamlar eserlerinde mezkûr tabirleri kullanmışlardır.⁶⁷

Yasaları genelde şeriata dayalı olan Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimler, İstanbul’un fethinden önce, İslâm hukukunun zimmîler için belirlediği hükümlere göre değerlendirilmiştir. Osmanlılar, İstanbul’un fethinden bir yıl sonra ise yani 1454’te İslâm hukuku açısından herhangi bir değişikliğe gitmemekle birlikte daha önceki uygulamalardan farklı olarak millet sistemine geçmişlerdir.⁶⁸

“Millet” kelimesinin İslâm edebiyatında hangi anlama geldiğini öğrenmek açısından Kur’an’a bakıldığında, bu kelimenin Kur’an’ın birkaç yerinde geçtiği ve daha çok “din”⁶⁹ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu kelime hakiki din⁷⁰

65 bk: *el-Buhârî*, c. 3, s. 1159.

66 Mesela; Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz’in İslâm’ı kabul eden zimmîlerden cizye alma hususunda Basra valisi Adiy b. Ertet’e’ye yazdığı mektupta “ehl-i zimmet” tabiri geçmektedir. bk: Ebû Ahmet Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdi İbn Zencuveyh, **Kitâbü’l-Emvâl**, thk., Şakır Zib Feyyaz, Riyad, Merkezü’l-Melik Faysal li’l-Buhus ve’d-Dirâsati’l-İslâmiyye, 1986, c. 1, s. 175. Abbasiler dönemine gelince İslâm hukukunun temel kaynaklarını oluşturan eserlerde zimmet antlaşması yapan gayrimüslimlerin mezkûr tabirlerle ifade edildiği bilinmektedir.

67 bz: Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fihki’l-İmam eş-Şâfiî*, tahk; M - hammed ez-Zuhaylî, 1. Bs, Dimaşk, Dârü’l-Kalem, 1992, c. 1, s. 172, 532, 538, c. 4, s. 123, 151, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstesfâ min ilmi’l-usûl*, dirase ve tahk, Hamza b. Zühayr Hâfız, Cidde, Şeriketü’l-Medineti’l-Münevverve li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, ts, c. 2, s. 241, 297, c. 3, s. 80, 396.

68 Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı Bursa Örneği*, İstanbul, Gökkubbe, 2009, s. 26; Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, s. 48.

69 el-Bakara, 2/120, 130, 135; Âl-i İmrân, 3/95; en-Nisâ, 4/125; el-En’âm, 6/161; el-A’râf, 7/88, 89; Yusuf, 12/37, 38; İbrahim, 14/13; en-Nahl, 16/123; el-Kehf, 18/20; el-Hac, 22/78; Sâd, 38/7.

70 el-Bakara, 2/130, 135; Âl-i İmrân, 3/95; en-Nisâ, 4/125; Bunlar, “millet” kelimesinin hakiki din manasında geldiğinin bazı örnekleridir.

manasında olduğu gibi, müşrik,⁷¹ Yahudi ve Hristiyanların dini⁷² anlamına da gelmektedir.⁷³

Osmanlı döneminde “millet” kelimesi günümüzdeki “ümme” anlamında kullanılmıştır.⁷⁴ Dolayısıyla millet sistemi, insanların etnik ve dilsel farklılıklarına göre değil; inandığı din, mezhep ve inançlarına göre şekillenmiştir. Farklı ırklardan olup aynı inancı paylaşan insanlar bir millet olarak sayılmıştır. Oysa bir millet sayılan insanlar çeşitli bölgelerde yaşıyordu ve farklı dilleri konuşuyordu. Buna göre tüm Müslümanlar tek bir millettir. Yani “İslâm milleti”dir. İslâm milleti, “millet-i hâkime” adıyla adlandırılmıştır. Ama gayrimüslimler, mensup oldukları mezheplerine göre ayrı ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Bunlar için, “Rum milleti”, “Ermeni milleti”, “Bulgar milleti”, “Yahudi milleti” ve “Nasârâ taifesi” kavramlarının yanında “tebaa-i gayr-i müslime”, cemaat-ı muhtelif”, “millet-i saire”, “aher millet”, “sair millet” ve “millet-i muhtelif” kavramları da kullanılmıştır. Bazı yerde bu kavramlar, “sair millet ve tavâif” ve “Bulgar taifesi” gibi ifadelerle geçmektedir.⁷⁵

Osmanlı devletinin bu sistemden amacı, gayrimüslimlerin yönetilmesini kolaylaştırmak olmuştur. Zira sistemden önce gayrimüslimlerle bir bütün olarak muhatap olmak zorunda kalan devlet, sistemden sonra her cemaatin temsilcisi ve sorumlu liderleriyle muhatap olmaya başlamıştır. Ayrıca bu sistem sayesinde gayrimüslimler, İslâm hukukunun kendilerine sağladığı haklardan kayba uğratılmadan eksiksiz yararlanma fırsatına erişmiştir.⁷⁶ Ancak Osmanlı devleti 19. yüzyılda çeşitli nedenlerden dolayı batıya yakınlaşma politikası izlemiştir. Bu politikanın sonucu olarak bir takım değişiklik ve düzenleme yapmaya mecbur kalmıştır. Bu değişikliklerin biri de gayrimüslimleri ilgilendiren ve 3 Kasım 1839 yılından itibaren başlayan Tanzimat fermanıdır. Bu fermanla gayrimüslimler de hak- hukuklarda Müslümanlarla eşitlenmiş, dolayısıyla birkaç yüzyıl devam eden millet sistemi sona ermiş,⁷⁷ yerini din esasına değil vatandaşlık esasına dayalı bir hukuk sistemi almıştır.⁷⁸

71 el-A'râf, 7/88, 89; Yusuf, 12/37.

72 el-Bakara, 2/120.

73 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul, Klasik, 2004, s. 33; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 11.

74 Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 48.

75 Kenanoğlu, *age*, s. 45; Eryılmaz, *age*, s. 11-12; Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 48.

76 Karataş, *age*, s. 26.

77 Eryılmaz, *age*, s. 55-56.

78 Taha Akyol, *Medine'den Lozan'a*, 2. Bs, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1996, s. 27.

Gerçi Osmanlı İmparatorluğu gayrimüslimleri ifade etmek için “millet sistemi”ni düzenlemiş ve bu sistem sayesinde “azınlık” veya “zimmî” gibi kavramları kullanmamış olsa da, Osmanlıların eski gücünü yitirdiğini anlayan Avrupalılar, bundan yararlanarak azınlıkların korunmasıyla ilgili iç düzenin hiç tatmin edici olmadığına karar vermiş, Osmanlılarla yapılan antlaşmalarda 17. yüzyılın başından itibaren imparatorluğun bünyesinde bulunan dinsel azınlıkların meselesini gündeme getirmiş ve bunlara “azınlık” kavramını kullanmaya başlamıştır.⁷⁹ Daha sonra bu kavram, İslâm hukukuna intikal etmiştir. Çağımızda bazı İslâm hukukçuları tarafından kullanılmaya başlandığı da görülmektedir. Ancak gayrimüslim azınlıklar için günümüzde “azınlık” tabiri kullanılsa da genelde “zimmî” tabiri kullanılmaya devam etmektedir.

Sonuç

Gayrimüslim azınlıklar, Fukahanın çoğunluğuna göre Mekke'nin fethinden sonra, kimilerine göre Medine antlaşmasından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Azınlıkların tanımı, hem İslâm hukukunda hem diğer ilim dallarında ortaya konulmaya çalışılmış, İslâm hukukunda azınlıkların tanımı yapılırken din, esas faktör olarak kabul edilmiştir. Diğer ilim dallarında ise azınlıkların tanımına yaklaşımı İslâm hukukundan farklı olmuştur.

Gayrimüslim azınlıkların ortaya çıktığı ilk dönemlerde onlara “Muâhid”, “Muâhidîn”, “Ehl-i Ahd”, “civârullahi ve resûlihi”, “biemanillahi ve emani Muhammed”, “zimmetu Muhammed”, “Ehl-i Zimmet”, “zimmî” gibi kavramlar kullanılmıştır. Bunların içinden “zimmî” ve “Ehl-i Zimmet” kavramları, antlaşmalı gayrimüslimleri tam ifade eden kavram olarak kabul edilmiş, dolayısıyla diğerlerine göre daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Emevî ve Abbasiler dönemi gibi daha sonraki dönemlerde de “zimmî” ve “Ehl-i Zimmet” kavramlarının kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Ancak bu kavramların hiçbiri, dinsel azınlıklar anlamında Kur'an-ı Kerim'de yer almamaktadır.

Osmanlı döneminde mezkûr kavramların yerine millet sistemi kullanılmıştır. Millet sistemi, insanların inandığı din, mezhep ve inançlarına göre şekillenmiştir. Farklı ırklardan olup aynı inancı paylaşan insanlar bir millet olarak sayılmıştır. Buna göre tüm Müslümanlar tek bir millettir. Ama gayrimüslimler, mensup oldukları mezheplerine göre ayrı ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Bunlar için, “Rum

79 Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, 2. Bs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991, s. 51.

milleti”, “Ermeni milleti”, “Bulgar milleti”, “Yahudi milleti”, “Nasârâ taifesi”, “tebaa-i gayr-i müslime”, cemaat-ı muhtelif”, “millet-i saire”, “aher milel”, “sair millet” ve “milel-i muhtelif” gibi kavramlar kullanılmıştır.

Osmanlıların eski gücünü kaybettiğini gören Avrupalılar, bundan istifade ederek imparatorluğun içinde bulunduğu dinsel azınlıkların durumunun tatminkâr olmadığını ileri sürmüş, 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılarla yapılan anlaşmalarda azınlıklar meselesini gündeme taşımış ve onlar için “azınlık” kavramını kullanmaya başlamıştır. Her ne kadar bu kavram daha sonra bazı İslâm hukukçularının eserlerinde yer almaya başlamış olsa da, İslam hukukunda gayrimüslim azınlıklar için genelde “zimmî” tabiri kullanılmaya devam edilmiştir.

KAYNAKLAR

- AHMET, Mehdi Rızkullah: *es-Sîretü'n-nebeviyye fî dav'i'l-mesâdiri'l-asliyye*, Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 1992.
- AKYOL, Taha: *Medine'den Lozan'a*, 2. Bs, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1996.
- ALÎ, Cevad: *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1972.
- el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmet b. el-Hüseyn b. Ali: *Delâli'n-nübüvve ve me'rifetu ahvâli sahibi's-şerîa*, haz., Abdulmu'tî Kal'acı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- , *es-Sünenü'l-kübrâ*, tahk., Muhammed Abdul Kadir Ata, 2. Bs, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- el-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail: *Sahîhü'l-Buhârî*, Dımeşk ve Beyrut, Dârü İbn Kesir, 2002.
- CEBR, Dendel: *el-Ekalliyâtu gayri'l-müslime fî'l-müctemai'l-İslâmî; el-hukuk ve'l-vâcibât fî's-siyâseti's-şer'iyye*, Amman, Dârü Ammar, 2003.
- CEBR, Muhammed: *el-Merkezü'd-devli li'l-ekalliyât fî'l-kânûni'd-devliyyi'l-âmme mukârene bi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, İskenderiye, Münşeatü'l-Meârif, ts.
- el-CEVZİYYE, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim: *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, tahk., Şuayb el-Arnaut, Abdülkadir Arnaut, 27. Bs, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- CUAYT, Hişam: *Tarihiyyetü'd-da'veti'l-Muhammediyye fi Mekke*, Beyrut, Dârü't-Talia, 2007.
- ÇAVUŞOĞLU, Naz: *Uluslar Arası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*, 2. Bs, İstanbul, Su Yayınları, 2001.
- ed-DÂREKUTNÎ, el-Hafız Ali b. Ömer: *Sünen*, thk., Adil Ahmet Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvez, Beyrut, Dârü'l-Me'rife, 2001.
- EBÛ DÂVÛD Süleyman b. Eş'as el es-Sicistânî: *Sünen*, tahk., Muhammed Avvame, Cidde, Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998.
- EBÛ ŞEYBE, Abdullah b. Muhammed b. el-Ebsiyî el-Kûfiyî: *Musannefu ibn ebi şeybe*, tahk., Muhammed Avvame, Cidde, Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 2006.
- ERYILMAZ, Bilal: *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992.
- el-FÂKİHÎ, Muhammed b. İshak b. el-Abbas: *Ahbâru Mekke fi kadîmi'd-dehr ve hadîsih*, tahk., Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş, Mekke, Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadise, 1986.
- el-HÂKİM, İbnü'l-Beyyi Muhammed en-Nisâbüri: *el-Müstedrek alâ's-sahîhayn*, tahk., Hamdi Demirdaş Muhammed, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed: *el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl*, dirase ve tahk, Hamza b. Züheyr Hâfız, Cidde, Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, ts.
- HAMİDULLAH, Muhammed: *İslâm Peygamberi*, çev., Salih Tuğ, Ankara, YeniŞafak Gazetesinin Kültür Armağanı, 2003.

- HAREKÂT, İbrahim: *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-asri'n-nebevî*, Magrib, Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, ts.
- el-Heysemî, Nureddin Ali b. Ebû Bekr: *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, tahk., el-İrakî ve İbn Hacer, 2. Bs, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- el-HURBUTLÎ, Ali Hüsna: *el-İslâm ve Ehl-i Zimmet*, el-Kahire, el-Meclisü'l-A'la li's-Şuûni'l-İslamiyye, 1969.
- HÜVEYDÎ, Fehmi: *Müvatnün la zimmiyyun*, 3. Bs, el-Kahire, Dârü's-Şurûk, 1999.
- İBN HANBEL, Ahmet b. Muhammed: *el Müsned*, şrh., Ahmet Muhammed Şakır, el-Kahire, Dârü'l-Hadis, 1995.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer: *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk., Mustafa Abdü'l-Vahid, Beyrut, Dârü'l-Me'rife, 1976.
- , *Safvetü's-sîreti'n-nebeviyye li-ibn kesir*, el-Kahire, Vizâretü'l-Evkâf, 2002.
- , *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azîm*, tahk., Sami b. Muhammed es-Selâme, 2. Bs, Riyad, Dârü Tay-yibe li'n-Neşr ve't-Tevz, 1999.
- İBN MACE, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni: *Sünen*, thrc ve talik., Muhammed Nasirüddin elbânî, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, ts.
- İBN MENZÜR, Ebü'l-Fazl Cemaluldin Muhammed b. Mükerrerem el-İfrîkî el-Mısıri: *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, Dârü Sadır, ts.
- İBN VÂKİDÎ, Muhammed b. Ömar: *Kitâbü'l-meğâzî*, Tahk., Marsden Jones, 3. Bs, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1984.
- İBN ZENCÜVEYH, Ebû Ahmet Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdi: *Kitâbü'l-Emvâl*, thk., Şakır Zib Feyyaz, Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1986.
- İNANÇ, Zeri, (der-çev): *Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları*, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2004.
- KARAMAN, Hayreddin: *İslâm Hukuku Tarihi*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1989.
- KARATAŞ, Ali İhsan: *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı Bursa Örneği*, İstanbul, Gökkuş, 2009.
- KAYA, Remzi: *Kur'an-Kerim'e Göre Ehl-i Kitap ve İslâm*, Ankara, Altınkalem Yayınları, 1994.
- KENANOĞLU, M. Macit: *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul, Klasik, 2004.
- MİMMÎ, Hasan: *Ehlü'z-Zimme fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- el-MÜBÂREKFÜRÎ, Safiyyürrahman: *er-Rahîku'l-mahtûm*, Kuveyt, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- en-NESÂÎ, Ahmet b. Şuayb: *es-Sünenü'l-kübrâ*, tahk ve thr., Hasan Abdul Mun'im Şelbî, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- ORAN, Baskın: *Türkiye'de Azınlıklar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- ORAN, Baskın: *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, 2. Bs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991.

- SALLABÎ, Ali Muhammed: *es-Sîretü'n-Nebeviyye: Arzu Vekâi' ve Tahlilu Ahdâs*, 7. Bs, Beyrut, Dârü'l-Me'rife, 2008.
- ŞÂMÎ, Muhammed b. Yusuf Salihî: *Sübülü'l-hüda ve'r-reşad fi sîreti hayri'l-ibâd*, tahk., Mustafa Abdu'l-Vahid. 2. Bs, el-Kahire, Vizâretü'l-Evkâf, 1986.
- ŞERİF, Ahmet İbrahim: *Mekke ve'l-Medine fi'l-cahiliyye ve ahdü'r-Resul*, el-Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1985.
- eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed: *Neylü'l-evtâr şerhü münteka'l-ahbâr*, 2. Bs, Beyrut, Dımaşk, Dârü'l-Hayr, 1998.
- eş-ŞİRÂZÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf: *el-Mühezzeb fi fikhi'l-İmam eş-Şâfi*, tahk., Muhammed ez-Zuhaylî, 1. Bs, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1992.
- et-TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmet: *el-Mu'cemü'l-kebir*, tahk., Hamdi Abdulmecid es-Selifî, 2. Bs, el-Kahire, Mektebetü İbn Teymiye, 1983.
- et-TAYYAR, Ali b. Abdurrahman: *Hukuku Gayri'l-müslimin fi'd-Devletü'l-İslâmiyy*, 2. Bs, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2006.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ VE MAKALELER

- el-ALVÂNÎ, Taha Cabir: "Azınlık Fıkhnı Giriş", çev., H. Mehmet Günay, *Usûl Dergisi*, sayı: 1, İstanbul, 2004.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı: "Asr-i Saâdet'te Yahudilerle İlişkilere Genel Bir Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, (Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.) özel sayı), 2. Bs, Ankara, 2003.
- BELBAŞİR, Muhammed: "el-Ekalliyât Sîretü'l-Mustelah ve Delâletü'l-Mefhum", *el-Müslimün fi'l-aktâr gayri'l-islamî hukukuhum, vâcibâtuhum, meşâkiluhum ve hululuha*, Tahran, el-Mücemme'l-Âlemi, 2006.
- HAMİDULLAH, Muhammed: "Medine'de Kurulan İlk İslâm Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamberin Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa", der., Salih Tuğ, *İslâm Anayasa Hukuku*, haz., Vecdi Akyüz, İstanbul, Beyan Yayınları, 1995.
- Heyet, "a-r-z", md, *el-Mevsûatu'l-fikhiyye*, 2. Bs, Kuveyt, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1983, c. 15.
- KUDÂT, Emin Muhammed: "Muâmeletü Gayri'l-Müslimin fi Diyâri'l-İslâm ve Muâmeletü'l-Müslimin fi Gayri Diyâri'l-İslâm Dirâseten Mukâreneten", *Muâmeletü gayri'l-müslimin fi'l-İslâm*, Amman, Mecme'u'l-Meliki li-Buhûsi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, c.2, 1989.
- ez-ZUHAYLÎ, Vehbe: "el-İslâm ve'l-Zimme", *Muâmeletü gayri'l-müslimin fi'l-İslâm*, Amman, Mecme'u'l-Meliki li-Buhûsi'l-Hadaratî'l-İslâmiyye, c. 1, 1989.